

ЛЕГКА О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
(Університет митної справи
та фінансів)

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.43>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті досліджено правове підґрунтя вітчизняного та міжнародного законодавства щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Проаналізовано статистику злочинів проти людяності, скоєних у період повномасштабного вторгнення країни-агресора. Констатовано, що відповідно до норм міжнародного законодавства, злочини проти людяності є досить серйозними порушеннями прав людини. Саме тому наразі в Україні забезпеченням вирішення проблем сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом займаються не лише державні структури, але й міжнародні та вітчизняні громадські організації. Розкрито сутність поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» (СНПК), визначено його основні функції, форма та методи фіксації. Визначено, що на національному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у рамках співіснування двох правових режимів: загально кримінальних злочинів та з точки зору міжнародного права. На міжнародному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у межах міжнародного кримінального права (МКП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП). Проаналізовано проекти законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації», «Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Теоретично обґрунтовано, що розглядаючи сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом саме як вид гендерно зумовленого насильства, можна з цілковитою упевненістю стверджувати про порушення військовими країни-агресора ратифікованої Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок.

Ключові слова: *правове регулювання, СНПК, злочини проти людяності, країна-агресор, відповідальність, імплементація норм міжнародного кримінального і гуманітарного права.*

Lehka O. V. Features of the protection of the rights of victims of conflict-related sexual violence: domestic and international experience

The article examines the legal basis of domestic and international legislation on the protection of the rights of victims of conflict-related sexual violence. The statistics of crimes against humanity committed during the full-scale invasion of the aggressor country are analyzed. It was established that according to international law, crimes

against humanity are quite serious violations of human rights. That is why not only state structures, but also international and domestic public organizations are engaged in solving the problems of sexual violence related to the conflict in Ukraine. The essence of the concept of "conflict-related sexual violence" (CRSV) is revealed, its main functions, form and methods of fixation are determined. It was determined that at the national level, the legal means of protection of victims of CRSV are considered within the framework of the coexistence of two legal regimes: general criminal offenses and from the point of view of international law. At the international level, legal means of protection for victims of CRSV are considered within the framework of international criminal law (ICC), international human rights law (IHRL) and international humanitarian law (IHL). The draft laws of Ukraine "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of International Criminal and Humanitarian Law", "On the Status of Victims of Sexual Violence Associated with the Armed Aggression of the Russian Federation Against Ukraine, and Immediate Interim Reparations" were analyzed. "About the accounting of persons whose lives and health were harmed as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine." It is theoretically justified that considering sexual violence related to the conflict precisely as a type of gender-based violence, it is possible to assert with absolute certainty that the military of the aggressor country has violated the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women ratified by Ukraine.

Key words: legal regulation, CRSV, crimes against humanity, aggressor country, responsibility, implementation of norms of international criminal and humanitarian law.

Вступ. Поширення сексуального насильства під час збройних конфліктів має дуже давню історію, воно тисячоліттями представлялося «як неминучий побічний ефект завоювань, як спосіб спілкування між завойовниками та переможеними за допомогою жіночих тіл» [1]. Засновник Монгольської імперії Чингісхан ще у XII ст. зазначав: «... найбільше задоволення у житті – перемогти своїх ворогів, гнати їх перед собою, позбавляти їх багатства, бачити, як ті, хто їм дорогі, купаються у сльозах, їздити на їхніх конях, спустошувати їхніх дружин та доньок» [2]. Як бачимо, зґвалтування – своєрідне знаряддя війни, дешева та ефективна стратегія, яка у подальшому призведе до серйозних наслідків як для конкретних осіб, так і суспільства як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі (фізична, психологічна, психічна шкода постраждалим).

Масові воєнні злочини військових країни-агресора проти мирного населення України після початку повномасштабного вторгнення стали справжнім жахом для України. Порушення прав людини, знищення і пошкодження майна, прояви фізичного, сексуального, психологічного насильства, незаконне вивезення українських дітей за кордон і цей список можна продовжувати. Навесні 2022 року, після деокупації територій Київської, Чернігівської та Сумської областей відкрилися факти масових вбивств, викрадень, тортурів, зґвалтування. Сексуальне насильство (зґвалтування), на думку деяких військових критиків, почало масово використовуватися військовими Російської Федерації як певний вид зброї.

Як свідчить статистика Офісу генерального прокурора України, на початок жовтня 2023 року зафіксовано більше 240 таких фактів (150 – постраждали жінки, 91 – чоловіки, 13 – діти). Найбільше таких випадків у Херсонській області (77), Донецькій (66), Київській (52), Харківській (21) областях. Проте з урахуванням окупованих територій, складності зібрання доказів, у деяких випадках просто небажання з тих чи інших міркувань постраждалих повідомляти про злочини, скоєні відносно них, цифри у контексті досліджуваного напряму суттєво занижено. На кінець 2023 року розкрито 66 таких фактів, заочно повідомлено підозру про скоєння злочину 35 військовослужбовцям Російської Федерації. До суду скеровано обвинувальні акти стосовно 20 осіб, двох засуджено до 10 та 12 років позбавлення волі [3].

Відповідно до норм міжнародного законодавства, злочини проти людяності є найбільш серйозними порушеннями прав людини. Саме тому наразі в Україні забезпеченням вирішення проблем сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК) займаються не лише державні структури, але й міжнародні та вітчизняні громадські організації. Разом з тим, зважаючи на відсутність в історії сучасної незалежної України практики розслідування таких масових злочинів проти людяності, а також враховуючи недосконалість як вітчизняного (відсутність навіть визначення поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом»), а також «... слабкість міжнародного гуманітарного права як галузі права, яке маємо зараз, яке, як зазначає урядова уповноважена з питань гендерної політики України К. Левченко, є достатньо далеким від реалій і не враховує їх» [3], питання щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, набуває все більшої актуальності.

Деякі аспекти щодо правового регулювання захисту постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, вивчали Ю. Білянський, О. Борщевська, А. Вознюк, М. Желтуха, Н. Захарчук, А. Костін, Т. Лисько, І. Синельник, О. Стефанішина, А. Стрижевська та інші. Разом з тим, зважаючи на суттєві зміни у чинному законодавстві, а також зважаючи на те, що країна перебуває в умовах правового режиму воєнного стану і наразі одним з актуальних є питання щодо притягнення до відповідальності за злочини проти людяності, воно потребує додаткового дослідження.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз правового підґрунтя у вітчизняному законодавстві та міжнародному праві щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; розкриття сутності поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», його основних функцій, форм та методів фіксації.

Результати дослідження. На національному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у рамках співіснування двох правових режимів: загальнокримінальних злочинів та з точки зору міжнародного права. Разом з тим, дослідження правових аспектів захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з війною, неможливе без розуміння сутності СНПК.

Поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», яке використовується в цій статті, вживається у значенні, наданому йому в Резолюції Ради Безпеки ООН [14]. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом стосується окремих випадків або типових проявів практики зґвалтування, сексуального рабства, примусу до проституції, примусової вагітності, примусової стерилізації та інших форм сексуального насильства порівнянної тяжкості, скоєних проти жінок, чоловіків, дівчат та хлопчиків, а також відповідних моделей поведінки, у тому числі використання цієї поведінки як військової тактики або у засобу політичного залякування з боку, скоєного сторонами конфлікту, які включають в себе і державні, і недержавні суб'єкти.

Відповідно до проекту Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» від 09 жовтня 2023 року, «сексуальне насильство, пов'язане зі збройною агресією Російської Федерації проти України, – сексуальне насильство, скоєне проти будь-якої особи під час збройної агресії Російської Федерації проти України починаючи з 20 лютого 2014 року, включаючи зґвалтування, примусову вагітність, примусову стерилізацію, примусовий аборт, примусову проституцію, сексуальну експлуатацію, примус до статевого акту з третьою особою, примус до споглядання статевого акту, сексуальне рабство, примусове обрізання, кастрацію, каліцтво геніталій, примус до оголення, чи будь-яку іншу форму сексуального насильства відповідної тяжкості» (пп. 7 п. 1 ст. 1). «Захист прав осіб, які постраждали від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, – система заходів з відновлення прав осіб, які постраждали від сексуального насильства, вчиненого під час збройної агресії Російської Федерації проти України, та членів сім'ї загиблої (померлої) особи, постраждалої від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України» (пп. 1 п. 1 ст. 1) [4].

Фіксація СНПК як злочину порушення законів і звичаїв війни наразі здійснюється органами кримінальної юстиції (Офісом Генерального прокурора, Національною поліцією України, Службою безпеки України), у яких створено спеціальні підрозділи, до повноважень яких належить збір доказів та їх розслідування. Особливістю зазначених злочинів є те, що вони не мають строків давності та не передбачають проведення судово-медичної експертизи. Для підтвердження вини необхідно зібрати докази, встановити причинно-наслідковий зв'язок з війною, територіальний зв'язок потерпілих з наявністю військових країни-агресора у цей часовий проміжок на певній території.

«Жоден воєнний злочин чи злочин проти людяності, скоєний унаслідок агресії Росії проти України, не має залишитися безкарним. Кожен винний має бути притягнутий до міжнародно-правової та кримінальної відповідальності – від виконавців до військово-політичного керівництва країни-агресора, – зазначив В. Зеленський під час зустрічі з Прокурором Міжнародного кримінального суду К. Ханом [5]. Однак для цього необхідно не лише протистояння збройній агресії Росії на усіх фронтах, але і належне законодавче урегулювання вказаного напрямку, яке, на жаль, за словами чинного Президента, залишається «оголеним». Незважаючи на те, що війна триває з 2014 року, у Кримінальному кодексі України передбачено кримінальну відповідальність за воєнні злочини (ст. 438), кримінальна ж відповідальність за злочини проти людяності відсутня.

Зазначимо, що окрім органів кримінальної юстиції СНПК фіксують також представники як громадських, так і міжнародних організацій, журналісти, які одними з перших прибувають на деокуповані території, волонтери. Серед громадських організацій варто виокремити Коаліцію «Україна. П'ята ранку», «Трибунал для Путіна», «Ла Страда-Україна». В Україні працює також Національна гаряча лінія попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації, Національна гаряча лінія для дітей та молоді, які надають як постраждалим, так і тим, хто повідомляє про такі факти, інформацію про подальший алгоритм дій щодо фіксування даних злочинів. Також в Україні розроблено та впроваджено чат-бот, на якому розміщено інформацію про сутність СНПК, його різновиди. Функціоналом вказаного чат-боту передбачено переадресацію на Національну гарячу лінію попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації для отримання відповідної консультації, а також заповнення анонімних онлайн-форм з викладенням фактів про свою історію для подальшої її передачі до Офісу Генерального прокурора.

Також ще у середині 2022 року в Україні створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією РФ проти України, та надання допомоги постраждалим, яка є дорадчим органом при Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яку створено для імплементації положень Меморандуму між Організацією Об'єднаних Націй та Урядом України про співробітництво щодо запобігання та протидії СНПК. Серед основних завдань зазначеної групи – ефективне документування та розслідування злочинів, надання допомоги постраждалим, включаючи репарації, підвищення компетенції фахівців та інформування суспільства, посилення спроможності сектору безпеки і оборони у запобіганні та протидії сексуальному насильству в умовах війни [6].

З метою покращення ефективності діяльності у цьому напрямі розроблено План реалізації рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії СНПК. У листопаді 2023 року розроблено проект Закону України «Про облік осіб, життя та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України», статтею 2 якого серед основних засад визначення шкоди здоров'ю передбачено насильство, пов'язане із збройною агресією Російської Федерації проти України (фізичне та сексуальне насильство) (пп. 4 п. 1) [7]. Затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2025 року.

Крім того, на базі Вищої школи публічного управління діє національний тренінговий центр із питань запобігання і протидії домашньому насильству, гендерно зумовленому насильству, у фокусі уваги якого є і питання СНПК, яким розроблено онлайн-курс за типовою

програмою з питань СНПК. «Станом на 04.03.2024 сертифікати про проходження навчання отримали 2577 осіб» [8]. За участі «ООН Жінки» у 2023 році підготовлено програму з підготовки тренерів за напрямом виявлення і реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом та надання допомоги постраждалим (на 2024 рік заплановано навчання 203 державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування).

Представники Національної поліції України, Збройних сил України, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Держприкордонслужби, які також одними з перших заходять на деокуповані території, проходять спеціальні тренінги, на яких розглядають особливості надання психологічної допомоги постраждалим, фіксації та розслідування випадків сексуального насильства, вчиненого військовими країни-агресора по відношенню до мирного населення.

На міжнародному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у межах міжнародного кримінального права (МКП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП). Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, зґвалтування та інші форми сексуального насильства заборонено як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. Згідно з різними договорами МППЛ, держави зобов'язані поважати, захищати та гарантувати дотримання широкого обсягу прав людини від свавілля держави. Заборонено СНПК і відповідно до МКП, яким регламентовано кримінальну відповідальність осіб за найтяжчі міжнародні злочини [1].

Акцентуємо увагу на тому, що саме завдяки судовій практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, сформовано правове підґрунтя СНПК у міжнародному кримінальному праві (уперше зґвалтування почало переслідуватися як воєнний злочин, злочин проти людяності та акт геноциду).

З появою Міжнародного кримінального суду, діяльність якого регламентовано Римським статутом [9] (який, до речі, до цього часу не ратифіковано Україною з причини його невідповідності Конституції України у частині, що стосується комплементарності його юрисдикції), питання щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, отримали подальший розвиток. Разом з тим, Україна надала згоду щодо розслідування усіх злочинів, вчинених на території держави, відповідно до Римського статуту, так як саме ним СНПК кваліфікується як воєнний злочин. Крім Римського статуту питання щодо СНПК регулюються Женевськими конвенціями та протоколами до них (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, які принижують гідність, видів поводження і покарання; Європейська конвенція з прав людини).

Міжнародним кримінальним судом, з метою захисту постраждалих та свідків, а також вирішення питання щодо згоди, підтвердження насильства додатковими фактами, попередньої та подальшої сексуальної поведінки постраждалої особи та інших захисних заходів, розроблено Правила процедури та доказування МКС) [10].

Нормами міжнародного кримінального права передбачено наступні форми сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: зґвалтування; сексуальне рабство; примусова проституція; примусова вагітність; примусовий аборт; примусова стерилізація; примусовий шлюб; будь-яка інша форма сексуального насильства порівнюваної тяжкості (сексуалізовані катування, каліцтво жіночих геніталій, примусове оголення та ін.) [1].

Як бачимо, права постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з війною, міжнародним законодавством більш захищені. З урахуванням того, що норми кримінального законодавства України системно не узгоджувалися із сучасним міжнародним правом, у травні 2021 року, з метою імплементації положень міжнародного кримінального і гуманітарного права щодо кримінально-правового переслідування за злочини проти людяності та воєнні злочини, а також забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів, Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» [10; 11].

Законом доповнено ст. 8 Кримінального кодексу України новою ч. 2, якою запроваджується принцип універсальної юрисдикції щодо агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів [11]. Саме цей принцип «уможливлює державу кримінально переслідувати серйозні міжнародні злочини, такі як воєнні злочини, навіть коли такі злочини мали місце не на території такої держави та коли ні постраждала особа, ні виконавець не є громадянами такої держави. Як наголошує Комісар Ради Європи з прав людини: «... розслідування, які проводяться іншими державами із використанням принципу універсальної юрисдикції, є важливим додатковим компонентом забезпечення відповідальності» [13]. Зазначимо, що у Польщі, Литві, Німеччині, Іспанії, Швеції, Естонії, Франції, Сполученому Королівстві, Румунії та Канаді вже розпочато розслідування злочинів, скоєних під час війни Росії проти України на основі універсальної юрисдикції. Крім того, з метою сприяння збору та обміну доказами, створено Спільну слідчу групу (Україна, Литва, Польща), до якої долучилися МКС, Естонія, Латвія та Румунія.

Висновок та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи, зазначимо, що розглядаючи сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом саме як вид гендерно зумовленого насильства, можна з цілковитою упевненістю стверджувати про порушення військовими країни-агресора ратифікованої Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок. Незважаючи на суттєві зміни у національному законодавстві у частині, що стосується захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, воно потребує якнайшвидшого удосконалення. У першу чергу це підписання Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», ухвалення проєктів законів України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації», «Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Крім того, ухвалення потребує і проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту», яким передбачено зміни до ст. 78 Кримінального процесуального кодексу України у частині, що стосується передбачення опублікування повідомлень про підозру без зазначення імені, по батькові, прізвища потерпілої особи, її близьких родичів та членів сім'ї, а також інших осіб, до яких застосовані заходи безпеки, місця їхнього проживання чи перебування, місцевості вчинення кримінального правопорушення та інших відомостей, що дають можливість ідентифікувати особу.

Список використаних джерел:

1. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні РФ проти України: можливості правового реагування. URL: <https://jurfem.com.ua/sexualne-nasylstvo-povyazane-z-konfliktom-u-viyni-rosii-proti-ukrainy>.
2. Право Москви на агресію, що йде від Августа Октавіана, Чингісхана та богоподібності царя. 30.04.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3701664-pravo-moskvi-na-agresiu-so-jde-vid-avgusta-oktaviana-cingishana-ta-bogopodibnosti-cara.html>.
3. Катерина Левченко: сексуальне насильство використовується у цій війні як зброя, як стратегія залякування. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/kateryna-levchenko-seksualne-nasylstvo-vykorystovuyetsya-u-tsiy-vijni-yak-zbroya-yak-strategiya-zalyakuvannya>.
4. Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації: проєкт Закону України від 09.10.2023 № 10132. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Л10099А?an=2>.
5. Що має зробити Україна для подолання безкарності воєнних злочинців. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 21.03.2022. URL: [Ugspl/photos/a.180853561962608/4984810148233568/?type=3](https://ugspl/photos/a.180853561962608/4984810148233568/?type=3).

6. Відбулося перше засідання Міжвідомчої робочої групи з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією РФ проти України, та надання допомоги постраждалим. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulosya-pershe-zasidannya-mizhvidomchoyi-robochoyi-grupi-z-pitan-protidiyi-seksualnomu-nasilstvu-povyazanomu-z-zbrojnoyu-agresiyeyu-rf-proti-ukrayini-ta-nadannya-dopomogi-postrazhdalim>.

7. Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: проєкт Закону України від 13.11.2023 № 10256. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Л110288А?an=2>.

8. Участь у Міжнародній платформі СНПК. URL: <https://hs.gov.ua/uchast-u-mizhnarodnij-platformi-po-snpk>.

9. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: [www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf).

10. Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду. URL: www.un.org/ru/documents/rules/icc_rules.pdf.

11. Прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» від 20.05.2021 № 2689. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/208710.html>.

12. Рада ухвалила закон про покарання за воєнні злочини. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3249373-rada-uhvalila-zakon-pro-pokaranna-za-voenni-zlocini.html>.

13. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні – шляхи забезпечення відновлення порушених прав: посібник EHRAC. URL: https://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2023/04/EHRAC-CRSV-Briefing-Note-23_-UKR_v2.pdf.

14. S/RES/1960, ухвалено 16 грудня 2010 р

